

ĀTMAN (sansk. dusza, duch, dech) –w *R̥gvedzie* ā., jako pierwiastek życia, jest czymś przemijającym i dopiero w jednej z najstarszych upaniśad występuje jako podmiot widzenia, słyszenia i myślenia, jako „kierownik wewnętrzny” w człowieku i zwierzęciu, a nawet w zjawiskach świata otaczającego, jako coś ponadzmysłowego, wolnego od śmierci.

Wg jednej z najstarszych upaniśad ā. jest tym, co się jeszcze porusza w człowieku śpiącym i śniącym, a głęboki sen, bez widziadeł i mar, jest siedliskiem ā. wolnego od świata. Występuje także pogląd, że siedzibą żyjącego zawsze ā. jest przemijające ciało i że ā. podlega cierpieniu i radości tylko wtedy, gdy przebywa w ciele, poza tym zaś trwa w doskonałej szczęśliwości. Pogląd zaś, że wszystkie potęgi świata zjawisk, nie wyłączając bogów, są w istocie manifestacjami jednego ā. świata (brahman jest ā., jaźnią wszystkiego) zakłada, że ā. jest identyczny z brahmanem; taki wniosek wypowiedzieć miał już starożytny legendarny mędrzec Yājñavalkya (ok. 500 przed Chr.).

Ā. początkowo stawiany na równi z innymi elementami człowieka, z czasem stał się elementem centralnym, a ponieważ, wg jednej z teorii teologicznych, każdemu elementowi w człowieku odpowiada jakiś element kosmosu, dokonała się kosmizacja ā.: zaczęto w nim upatrywać ostateczną zasadę wszechświata, najwyższą rzeczywistość, stanowiącą źródło wszystkich światów i wszystkich istot z bóstwami włącznie; ā. stał się zatem synonimem brahmana, zidentyfikował się z Absolutem. Ta identyfikacja — nie jedyna zresztą — legła u podstaw aksjomatu ważnego w późniejszym okresie, zwł. dla systemu filozoficznego vedānty, a głoszącego identyczność duszy jednostkowej, odkrytej dzięki samoanalizie i introspekcji, z przejawiającą się we wszystkim jedyną, wieczną potęgą. Tożsamość ta, uznana wkrótce za dogmat, ukryta jest jednak przed ludźmi niezdolnymi do intuicyjnego jej przeżywania. Przeświadczenie o istnieniu brahmana, wg Śaṅkary, polega na świadomości rzeczywistego istnienia ā., stanowiącego tylko inny aspekt tej samej rzeczywistości. Wiecznego i nieskończonego brahmana można poznać tylko za pomocą wyższego doświadczenia mistycznego (anubhāva), przetwarzającego całą istotę człowieka, a charakteryzującego się tym, że w nim to, co się poznaje, i poznający stanowią jedność. Przeżywanie i oglądanie ā. w swoim wnętrzu to stan doskonałej wewnętrznej jedności (mistycznej) i zarazem najwyższa rozkosz, w której znika wszelka różnica pomiędzy podmiotem a przedmiotem, pomiędzy światem wewnętrznym a zewnętrznym, pomiędzy Bogiem a światem, a także wszelkie cierpienie, zatem i strach przed śmiercią i odrodzeniem się. Nieśmiertelnością jest tu nie dalsze nieprzerwane istnienie świadomego siebie ducha, lecz rozpływanie się tego, co na ziemi występuje jako jednostka w ponadosobowym, nieskończonym brahmanie. Ā. jest zatem tym, co w językach europejskich oddajemy wyrazami dusza, duch itp., czymś pozostającym niezmiennie w potoku przemian, substratem. Już w starej upaniśadzie (*Baudhāyanāranyakopaniśad*) znajdujemy wiarę, że dla wyzwolenia (mokṣa) jest rzeczą obojętną, czy ciało jeszcze żyje. Identyfikacja ā. z brahmanem głoszona w upaniśadach ustępuje w hinduizmie miejsca rozumieniu brahmana jako duszy świata i a. jako duszy indywidualnej. Wyzwolenie czy zbawienie osiąga jednostka dopiero po śmierci, kiedy ā. łączy się z brahmanem.

Bibliografia: S. Schayer, *Braminizm*, w: *Religie Wschodu*, Wwa 1936, 119–190; L. Renou, J. Filliozat, *L'Inde classique*, I, P 1947; H. von Glasenapp, *Die Philosophie der Inder*, St 1949; tenże, *Die Religionen Indiens*, St 1943; *Die Religionen Indiens*, I–II, St 1960–1963; F. Tokarz, *Z filozofii indyjskiej kwestie wybrane*, I Lb 1974, 1988², II 1985, 1990²; L. Cyboran, *Klasyczna joga indyjska*, Wwa 1986; J. Sachse, *Ze studiów nad Bhagawadgītā*, Wr 1988; *Mały słownik klasycznej myśli indyjskiej*, Wwa 1992.

Eugeniusz Śluszkiewicz